

## تأثیر ویروس کرونا بر نحوه برگزاری مجامع عمومی شرکت‌ها با تکیه بر استفاده از ابزارهای الکترونیکی

محمد سلطانی\*

نیکا باغستانی\*\*

فائزه سادات بهشتی‌روی\*\*\*

### چکیده

به دنبال همه‌گیری ویروس کرونا در جهان، کمتر حوزه‌ای از تأثیرات مخرب آن در امان مانده است؛ شرکت‌ها نیز از این قاعده مستثنا نیستند. یکی از چالش‌هایی که شرکت‌ها در این روزها با آن مواجه‌اند، مسئله برگزاری مجامع و اجتماع سهام‌داران است. در این راستا، همانند بسیاری از کشورها، نهادهای مسئول ایرانی نیز تصمیماتی به منظور فراهم ساختن زمینه برگزاری مجامع به صورت الکترونیکی و جلوگیری از اجتماعات اشخاص اتخاذ نموده‌اند که در این نوشته مورد بررسی قرار گرفته است. با نگاهی مثبت، می‌توان شیوع این ویروس را زمینه‌ای در راستای ارتقاء زیرساخت‌های فنی و فراهم نمودن موجبات قانونی این مهم دید؛ به طوری که شیوع این ویروس به نقطه عطفی در الکترونیکی شدن فرایندهای زمان‌بر، ناکارآمد و کاغذی بدل گردیده است. در این نوشتار، پس از بررسی واکنش قانون‌گذاران و مقامات اجرایی نسبت به شیوع این ویروس در سطح ایران و جهان، امکان برگزاری الکترونیکی مجامع تحلیل شده است. در نتیجه حاصل آمد که مشروط به رعایت حداقل‌های قانونی، چالش‌های حضور فیزیکی سهام‌داران در مجامع با برگزاری الکترونیکی مجامع و نیز امضای الکترونیکی صورت‌جلسات قابل حل است.

### کلید واژگان:

برگزاری الکترونیکی مجامع و امضای الکترونیک، مجامع عمومی شرکت‌ها، ویروس کرونا.

\* استادیار دانشکده حقوق، دانشگاه شهید بهشتی (نویسنده مسئول)

m\_soltani@sbu.ac.ir

\*\* دانش‌آموخته کارشناسی ارشد حقوق داوری تجاری بین‌المللی، دانشگاه استکهلم

nika.baghestani@gmail.com

\*\*\* دانشجوی کارشناسی ارشد حقوق تجارت بین‌الملل، دانشگاه شهید بهشتی

f.beheshtirouy@gmail.com

## مقدمه

هجمه ویروس کرونا، منجر به تغییر در نحوه زندگی روزمره و در نتیجه الزام به بازنگری قوانین و مقررات موجود شده است. نکته مهم در این خصوص، لزوم واکنش سریع و تصمیم‌گیری به موقع در این باره است که تا حد ممکن مانع از گسترش ویروس گردد. در این میان، شرکت‌ها به دلیل لزوم رعایت قوانین متعدد با چالش‌هایی روبه‌رو گردیده‌اند که الزامات مربوط به برگزاری مجامع عمومی از جمله آنها است. از طرفی با پیش‌بینی متخصصان، فائق آمدن بر شرایط فعلی و گذر از بحران حاضر زمان‌بر است، و از طرفی دیگر برگزاری مجامع شرکت‌ها از جمله مجامع سالانه و بررسی صورت‌های مالی و برنامه‌ریزی برای سال پیش‌رو ضرورت دارد. پرسش مهم این است که با توجه به شرایط حاضر که برگزاری مجامع عمومی به طور معمول و با حضور فیزیکی سهام‌داران مقدور نیست، آیا تنها راه‌حل به تعویق انداختن برگزاری مجامع است یا می‌توان متناسب با شرایط فعلی سازوکارهای متفاوتی برای برگزاری مجامع اتخاذ کرد؟ و اینکه تا چه اندازه می‌توان در حقوق سهام‌داران شرکت‌ها به واسطه شیوع این ویروس ایجاد محدودیت کرد؟ یکی از راهکارهای حل مشکل تجمع افراد در این شرایط، به‌کارگیری ابزارهای ارتباطی از راه دور و فناوری‌های الکترونیکی است. مسئله قابل بحث این است که تا چه حد می‌توان از این ابزارها برای تشکیل مجامع یا امضای صورت‌جلسات بهره جست؟ در این نوشتار، به بررسی ابعاد مختلف امکان برگزاری مجامع عمومی و امضای صورت‌جلسات به صورت الکترونیک در سایه همه‌گیری ویروس و نیز شرایط پساکرونا پرداخته می‌شود.<sup>۱</sup>

۱. لازم به توضیح است که مسئله برگزاری جلسات هیئت مدیره شرکت‌ها در شرایط ناشی از کرونا، با وجود محدودیت‌های جابه‌جایی اشخاص و ضرورت رعایت فاصله‌گذاری اجتماعی، کمتر با محدودیت مواجه است؛ چراکه اولاً تعداد مدیران معدود است و تجمع آنها قابلیت کنترل بالاتری دارد؛ ثانیاً مطابق با ماده ۱۲۲ لایحه اصلاحی قسمتی از قانون تجارت (از این پس «لایحه اصلاحی» نامیده می‌شود)، تشریفات مربوط به دعوت و تشکیل جلسات هیئت مدیره مطابق با اساسنامه شرکت صورت می‌گیرد و به‌عبارتی، امری توافقی است؛ درحالی‌که قانون‌گذار به‌منظور حفظ حقوق سهام‌داران، تشریفات برگزاری مجامع را به‌طور دقیق در قانون مقرر نموده است؛ ثالثاً، از آنجایی که به لحاظ لزوم رعایت حقوق سهام‌داران حساسیت بیشتری از جانب قانون‌گذار بر مجامع شرکت‌های بورسی معطوف است و با این حال، امکان برگزاری آنها به صورت الکترونیک صراحتاً در قوانین پیش‌بینی شده است، می‌توان گفت جلسات هیئت مدیره (که تشریفات برگزاری آن به موجب توافق سهام‌داران ←

در گفتار اول، به بیان تأثیر کرونا بر شرکت‌ها و چالش‌های آنها در برگزاری مجامع عمومی می‌پردازیم. در این گفتار، علاوه بر بررسی و تحلیل دستورالعمل‌های صادره از نهادهای مسئول ایرانی از آغاز شیوع ویروس تاکنون و نحوه عملکرد شرکت‌ها در برگزاری مجامع، مروری نیز بر رفتار نهادهای مرتبط در کشورهای مختلف و اقدامات اتخاذ شده از جانب آنها نیز خواهیم داشت. در گفتار دوم، با در نظر گرفتن مبانی قانونی موجود، لزوم رعایت مصلحت شرکت و ادامه حیات کسب‌وکار و در عین حال، حفظ حقوق سهام‌داران و سلامت اشخاص، به ارائه راهکارهایی در خصوص برگزاری مجامع می‌پردازیم. همچنین، با توجه به ابزارها و زیرساخت‌های فنی و قانونی موجود در کشور و با نگاهی به راهکارهای به کار گرفته شده در سایر کشورها، پیشنهادهای در خصوص نحوه برگزاری الکترونیکی مجامع عمومی و همچنین امضا و ثبت صورت‌جلسات مربوطه ارائه خواهد شد.

## ۱. تأثیر کرونا بر برگزاری مجامع عمومی

در پاسخ به شیوع ویروس کرونا و سیاست‌گذاری‌های مبنی بر فاصله‌گذاری اجتماعی، بسیاری از کشورها، از جمله ایران، تصمیماتی در راستای تغییر الزامات قانونی سابق در نحوه برگزاری مجامع عمومی شرکت‌های عمومی اتخاذ نموده‌اند. در بخش حاضر، به بیان تغییرات مذکور و نحوه عملکرد شرکت‌ها در دوره محدودیت تجمع اشخاص و به طور خاص برگزاری مجامع شرکت‌ها می‌پردازیم.

### ۱.۱. مصوبه ستاد ملی مبارزه با کرونا

ستاد ملی مبارزه با کرونا (از این پس «ستاد» نامیده می‌شود) در تاریخ ۲۰ اسفند ۱۳۹۸، طی نامه‌ای به رئیس سازمان بورس و اوراق بهادار (از این پس «سازمان» نامیده می‌شود)، در خصوص نحوه برگزاری مجامع شرکت‌های بورسی اعلام نمود که تا اطلاع ثانوی برگزاری مجامع این شرکت‌ها با رعایت دو شرط مجاز است:

→ (است) به طریق اولی با استفاده از شیوه‌های الکترونیک قابل برگزاری است. لذا در این نوشتار، صرفاً نحوه برگزاری مجامع مورد تحلیل قرار می‌گیرد.

«۱. مجامعی که با حضور ۵۰ درصد سهام‌داران عمده (حداکثر ۱۵ شخص حقیقی یا حقوقی) به اضافه یک سهم شکل می‌گیرد.

۲. مجامعی که با حضور فیزیکی حداکثر ۱۵ شخص حقیقی و حقوقی رسمیت قانونی دارند. لازم به ذکر است تشکیل مجامع شرکت‌های بورسی که تعداد زیادی سهام‌دار خرد دارند، صرفاً با لحاظ موارد فوق از نظر این ستاد بلامانع می‌باشد.»  
همچنین در این نامه اشاره شده است که بهره‌گیری از «امکانات ویدئو کنفرانس، سایت<sup>۱</sup> و سایر روش‌های الکترونیک» برای برگزاری مجامع مجاز است.

با وجود اینکه توجه ستاد به ضرورت پیش‌بینی مقررات برگزاری مجامع امری مثبت تلقی می‌شود، مصوبه صادره از چند نظر دارای ابهام و ایراد است. اول اینکه، شرط تشکیل مجامع «حضور ۵۰ درصد سهام‌داران عمده به اضافه یک سهم» ذکر شده است؛ حال آنکه مشخص نیست چرا حد نصاب قانونی «حضور دارندگان ۵۰ درصد سهام» که قابلیت دربرگرفتن هر صاحب سهامی را دارد، به «حضور ۵۰ درصد سهام‌داران عمده» محدود شده است. این عبارت، وضعیت شرکت‌هایی را که سهام‌دار عمده آنچنانی ندارند و با ۱۵ شخص به نصاب بیش از ۵۰ درصد نمی‌رسد، دچار ابهام می‌نماید. دوم اینکه، در متن مصوبه «مجامع» به صورت عام به کار رفته است و دربرگیرنده هر نوع مجمعی است. اما از طرفی دیگر، شرط تشکیل آن حضور بیش از ۵۰ درصد سهام‌داران ذکر شده است؛ درحالی که حد نصاب تشکیل مجامع عمومی مؤسس و عادی در دعوت اول و دوم متفاوت بوده و حسب مورد، با نصابی پایین‌تر از دارندگان ۵۰ درصد سهام نیز قابل برگزاری است.<sup>۲</sup> سوم اینکه، مصوبه در خصوص نحوه اعمال حق رأی سکوت نموده که این امر ممکن است به جواز عدول از حق رأی سهام‌داران تعبیر شود. بهتر آن بود که ستاد بدون استفاده از اصطلاحات حقوقی، صرفاً به «ممنوعیت تجمع بیش از ۱۵ شخص» بسنده می‌نمود تا ایرادات مطروحه موجد ابهام نگردد.

فارغ از ابهامات مصوبه، مسئله دیگر این است که آیا ستاد اساساً به لحاظ حقوقی صلاحیت عدول از مقررات قانونی مربوط به برگزاری مجامع و محروم نمودن سهام‌داران از حقوق بنیادینی

۱. به نظر می‌رسد منظور، نمایش برخط مجمع در وبسایت شرکت یا سایر پلت‌فرم‌ها باشد.

۲. رک: مواد ۷۵، ۸۰، ۸۴ و ۸۷ لایحه اصلاحی.

چون حق رأی و حق حضور را دارد یا خیر؟ برای پاسخ به این پرسش، به ماهیت حقوقی ستاد و الزام‌آوری مصوبات آن به‌طور گذرا اشاره می‌شود.

در اسفند ۱۳۹۸، تقریباً هم‌زمان با اعلام رسمی شیوع ویروس کرونا در ایران، ستاد به موجب مصوبه شورای عالی امنیت ملی و تأیید رهبر انقلاب تشکیل شد.<sup>۱</sup> این ستاد اختیار اتخاذ کلیه تصمیمات در خصوص اقدامات ضروری برای مقابله با ویروس کرونا، از جمله اعلام تعطیلی‌ها و سایر تدابیر محدودکننده را دارا شده است. ابهام اصلی در خصوص ماهیت حقوقی ستاد است؛ از طرفی، به موجب اصل ۱۷۶ قانون اساسی، به شورای عالی امنیت ملی این اختیار داده شده است که به تناسب وظایف خود، شوراهای فرعی تشکیل دهد. در همین اصل از قانون اساسی نیز مقرر شده است که حدود وظایف و اختیارات چنین شورایی باید به موجب قانون تعیین گردد. از طرفی دیگر، پیش‌تر، در مورد ستاد تدابیر ویژه مقابله با تحریم که نهاد مشابه با ستاد مذکور است، پس از آنکه مجلس شورای اسلامی اقدام به تعیین نحوه تصویب مصوبات این ستاد نمود، شورای نگهبان نسبت به ماهیت این ستاد ابهام وارد نمود. در این راستا، در گزارش مربوط به مجمع حقوقی شورای نگهبان آمده است: «در صورتی که ستاد مزبور در واقع شورای فرعی نبوده، اصولاً ورود قانون‌گذار در این خصوص صحیح نبوده است، چراکه صرفاً در خصوص شوراهای فرعی است که حدود اختیارات آنها توسط قانون تعیین خواهد شد.» این اظهارنظر بدین معناست که در فرضی که ستاد مذکور شورای فرعی نباشد، نمایندگان مجلس نمی‌توانند با وضع قانون عادی نسبت به تعیین سازوکار تأیید یا اجرای مصوبات این ستاد اقدام کنند و به عبارتی دیگر، مصوبات ستاد در جایگاهی فراتر از قانون عادی قرار می‌گیرد.<sup>۲</sup> در این خصوص، رأی شعبه چهارم دیوان عدالت اداری در پاسخ به ایراد شاکی مبنی بر نسخ ضمنی مصوبه شورای عالی امنیت ملی به وسیله قانون مدیریت خدمات کشوری اعلام کرده است: «مصوبات شورای عالی امنیت ملی که به تأیید مقام معظم رهبری رسیده است، با قوانین عادی ملغی نمی‌گردد.»<sup>۳</sup> همچنین، از ریاست شورای عالی امنیت ملی نیز نقل شده است که «در این مصوبه آمده که ستاد ملی مبارزه با کرونا

۱. در تاریخ این نوشتار، متن مصوبه شورای امنیت و تأییدیه رهبری در دسترس عموم نیستند.

۲. مقدسی، مهدی و احسان اکبری، جایگاه حقوقی مصوبات شورای عالی امنیت ملی در نظام حقوق

اساسی ایران، فصلنامه مطالعات حقوق عمومی دانشگاه تهران، ۱۳۹۶، ۴۷ (۴)، ص ۸۰.

۳. رأی شماره ۹۱۰۹۹۷۰۹۰۰۴۰۲۹۰۰ مورخ ۱۳۹۱/۱۱/۲۹.

هرچه تصویب می‌کند، همانند مصوبات شورای عالی امنیت ملی است ...<sup>۱</sup> چنین اظهارنظراتی بدین معناست که مصوبات ستاد به لحاظ الزام‌آوری و برتری بر قانون عادی، در حکم مصوبات شورای امنیت ملی است. با این حال، در نظر گرفتن چنین جایگاهی برای ستاد برخلاف اصول حقوقی و غیرقابل پذیرش می‌نمایاند. به نظر می‌رسد با در نظر گرفتن اصل ۱۷۶ قانون اساسی، ستاد شورای فرعی بوده که شورای عالی امنیت ملی به تناسب وظایف خود آن را ایجاد کرده است و به خصوص، با در نظر گرفتن فقدان تخصص حقوقی در ستاد، حدود وظایف و اختیارات چنین شورایی باید به موجب قانون تعیین گردد.

## ۱.۲. ابلاغیه سازمان بورس و اوراق بهادار

مصوبه ستاد با مقداری تفاوت ماهوی، طی ابلاغیه‌ای توسط سازمان به شرکت‌های سهامی عام ثبت شده نزد این سازمان اعلان گردید. این ابلاغیه، برگزاری مجامع را «صرفاً در شرایطی که حداکثر با حضور حداکثر ۱۵ سهام‌دار حقیقی یا حقوقی تشکیل شود»، امکان‌پذیر تلقی می‌نماید. این ابلاغیه با حذف قید «سهام‌دار عمده» و نیز حذف عبارت «شرکت‌های بورسی که تعداد زیادی سهام‌دار خرد دارند»، بخشی از ابهامات مطروحه در بخش قبل را برطرف نموده است، اما در بخش پایانی با قید اینکه «مصوبه مذکور به معنی امکان جلوگیری از حضور سهام‌داران در مجامع عمومی شرکت‌ها نمی‌باشد»، جنبه الزام‌آوری مصوبه و ابلاغیه مربوط به آن را با ابهام روبه‌رو می‌کند. این ابهام وقتی ایجاد می‌شود که در یک شرکت، تعدادی بیش از ۱۵ سهام‌دار تمایل به حضور در مجمع را داشته باشند. البته می‌توان این‌طور تفسیر کرد که شرکت می‌تواند با فراهم نمودن شرایط حضور سهام‌داران در مجمع به صورت الکترونیکی، ضمن رعایت مندرجات مصوبه ستاد مبنی بر عدم حضور فیزیکی بیش از ۱۵ شخص، از حضور سهام‌داران در مجمع نیز جلوگیری به عمل نیاورد و در صورت فقدان چنین تدابیری، چنانچه تعدادی بیش از ۱۵ سهام‌دار تمایل به حضور در مجمع را داشته باشند، به منظور حفظ حقوق آمره سهام‌داران و رعایت مندرجات ابلاغیه سازمان، امکان برگزاری مجمع میسر نیست.

۱. به نقل از وبسایت رسمی دفتر هیئت دولت به آدرس <https://rb.gy/dfmed0> (آخرین مشاهده در تاریخ ۶ تیر ۱۳۹۹).

پرسی که در اینجا مطرح می‌شود، این است که آیا حضور الکترونیکی در مجامع «حضور» مدنظر قانون، به‌عنوان یکی از حقوق امره سهام‌داران، تلقی می‌شود یا خیر؟ این موضوع از آن نظر اهمیت دارد که حق حضور و حق رأی از حقوق ذاتی سهام‌داران است و عدم رعایت آن نه فقط موجب بطلان تصمیمات مجمع می‌گردد،<sup>۱</sup> بلکه مسئولیت کیفری نیز به دنبال دارد.<sup>۲</sup> هرچند هیچ‌یک از قوانین موضوعه تعریفی از حضور در مجمع ارائه نمی‌دهند، حضور به نحو الکترونیکی در دستورالعمل نحوه حضور و اعمال حق رأی به صورت الکترونیکی در مجامع عمومی شرکت‌های ثبت شده نزد سازمان بورس و اوراق بهادار (از این پس «دستورالعمل برگزاری الکترونیکی مجامع» نامیده می‌شود) به رسمیت شناخته است. اما در خصوص نحوه حضور، برای مثال ماده ۱۴ دستورالعمل انضباطی ناشران پذیرفته شده در بورس اوراق بهادار تهران اشاره می‌کند: «رئیس مجمع باید جلسه را به نحوی اداره نماید که در چارچوب دستور جلسه، امکان طرح سوالات و نظرات سهام‌داران و نماینده سازمان فراهم شود.» نکته حائز اهمیت این است که حضور الکترونیکی باید به‌نحوی باشد که به حق حضور و آثار آن به‌ویژه حق رأی سهام‌داران خدشه‌ای وارد ننماید. در واقع حضور الکترونیکی می‌بایست به نحوی جایگزین حضور فیزیکی شود که سهام‌دار را از کلیه حقوق [اساسی] که به‌واسطه حضور فیزیکی دارا می‌شد، بهره‌مند سازد و تنها در راستای استفاده بهتر از تکنولوژی تغییر یابد.<sup>۳</sup> بنابراین، حضور در مجمع را می‌توان هر نوع از حضور، اعم از فیزیکی یا الکترونیکی، تعریف نمود مشروط بر اینکه سهام‌دار بتواند حق رأی و تمامی حقوق ناشی از حق حضور خود را اعمال کند. به عبارت دیگر، در مجامعی که به صورت الکترونیکی برگزار می‌شوند، سهام‌دار وقتی «حاضر» تلقی می‌شود که بتواند با استفاده از زیرساخت احسان‌های از پیش فراهم‌شده از رویدادهای مجمع یا سخنانی که در آن مطرح می‌شود، به‌طور هم‌زمان مطلع شود و همانند مجامع فیزیکی، امکان شرکت در مباحثات،<sup>۴</sup> اعطای

۱. ماده ۲۷۰ لایحه اصلاحی.

۲. مواد ۲۵۳ و ۲۵۷ لایحه اصلاحی.

3. Natale, Jessica M, "Exploring virtual legal presence: the present and the promise", *Journal of High Technology Law*, Vol. 1, No.1, 2002, pp. 161-162, available at <https://cpb-use1.wpmucdn.com/sites.suffolk.edu/dist/5/1153/files/2018/01/JNATALEV1N1N-2ahryqr.pdf> (last visited on 22/06/2020).

4. For further discussion on "deliberation" see: Boros, Elizabeth, "Virtual Shareholder Meetings: Who decides how companies make decisions." *Melbourne University Law Review*, Vol.28, 2004, p. 274, available at:→

رأی، طرح نقطه‌نظرات، طرح پرسش و دریافت پاسخ را به نحو مناسب داشته باشد.<sup>۱</sup>

بنابراین در مصوبه ستاد (و به دنبال آن، ابلاغیه سازمان)، از طرفی، حضور فیزیکی اشخاص در مجمع محدود شده است و از طرفی دیگر سازوکارهای پیشنهادی («پخش برخط رویدادهای مجمع جهت استحضار سهام‌داران» چنانچه در متن ابلاغیه سازمان ذکر شده است) بدون در نظر گرفتن تمام جوانب حق حضور سهام‌داران، حضور به معنای واقعی محسوب نمی‌شود. در این شرایط، شاید بهتر آن بود که فرایند ایجاد و ارتقای زیرساخت‌های فنی برای حضور الکترونیکی به معنای واقعی تسریع شده و تا آن زمان، برگزاری مجامع به تعویق می‌افتاد.<sup>۲</sup>

در کنار ایران، سایر کشورها نیز اقداماتی مشابه ستاد و سازمان در خصوص نحوه برگزاری مجامع اتخاذ نموده‌اند. در فرانسه، به دنبال تصویب قانون اضطراری ۲۳ مارس ۲۰۲۰ در خصوص شیوع ویروس کرونا، دولت فرانسه دستورالعمل‌هایی با اثر موقت صادر نمود که بخشی از آن دربرگیرنده مسائلی چون نحوه دعوت، برگزاری و شرکت در مجامع عمومی است.<sup>۳</sup> در دستورالعمل مربوطه، مقرر شده است؛ در صورتی که برگزاری مجمع با حضور سهام‌داران به دلیل الزامات مبنی بر محدودیت تجمعات امکان‌پذیر نباشد، آن مجمع می‌تواند بدون حضور (اعم از فیزیکی یا الکترونیکی) سهام‌داران و سایر اشخاص دارای حق حضور در مجمع (مثل بازرس قانونی یا نمایندگان کارکنان) به طور قانونی برگزار شود، اما در هر صورت سهام‌داران از حق رأی

←[https://law.unimelb.edu.au/\\_data/assets/pdf\\_file/0007/1708117/28\\_2\\_1.pdf](https://law.unimelb.edu.au/_data/assets/pdf_file/0007/1708117/28_2_1.pdf) (last visited on 22/06/2020).

۱. در این رابطه، در مارس ۲۰۲۰، دپارتمان خدمات مالی نیویورک (New York State Department of Financial Services) ضمن صدور دستورالعملی در خصوص چالش‌های مؤسسات مربوطه ناشی از همه‌گیری ویروس کرونا، «حضور در جلسه» را استفاده از تلفن یا تماس تصویری تعریف کرده است؛ به نحوی که کلیه شرکت‌کنندگان به‌طور هم‌زمان امکان شنیدن صحبت‌های یکدیگر را داشته باشند؛ قابل مشاهده در آدرس [https://www.dfs.ny.gov/system/files/documents/2020/03/ea20200312\\_covid19\\_relief\\_order.pdf](https://www.dfs.ny.gov/system/files/documents/2020/03/ea20200312_covid19_relief_order.pdf) (آخرین مشاهده در تاریخ ۶ تیر ۱۳۹۹)؛ همچنین، در قانون شرکت‌های استرالیا معیار حضور، «فرصت معقول مشارکت» تعبیر شده که برحسب شرایط تعریف می‌شود. ولی به‌طور کلی به‌معنای امکان برقراری ارتباط با رئیس مجلس و امکان شنیده شدن از جانب سایر حضار است. قابل مشاهده در آدرس [http://classic.austlii.edu.au/cgi-bin/download.cgi/cgi-bin/download.cgi/download/au/legis/cth/bill\\_em/clrb1997220.pdf](http://classic.austlii.edu.au/cgi-bin/download.cgi/cgi-bin/download.cgi/download/au/legis/cth/bill_em/clrb1997220.pdf) (آخرین مشاهده در تاریخ ۶ تیر ۱۳۹۹).

۲. البته سازمان در اقدام بعدی خود در تاریخ ۱۷ فروردین ۱۳۹۷ برگزاری مجامع شرکت‌های ثبت شده نزد سازمان را برای مدت ۳ ماه به‌تعویق انداخت.

3. Ordinance No. 2020-321 of 25 March 2020, available at: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000041755899&dateTexte=&categorieLien=id> (last visited on 16/06/2020).



(صرفاً از طریق پست یا ایمیل، اعطای نمایندگی به حاضرین و پلت فرم رأی‌دهی برخط<sup>۱</sup>) و حق طرح سؤال به صورت کتبی برخوردار خواهند بود. این دستورالعمل با عدول از حق سهام‌داران از مطلع شدن (هم‌زمان) از وقایع مجمع، برگزاری آن را حتی بدون حضور الکترونیکی سهام‌داران مجاز تلقی نموده‌اند اما در هر حال رعایت حق رأی را ضروری دانسته است. در خصوص دعوت مجامع نیز این دستورالعمل امکان عدول از شرط دعوت سهام‌داران را به صورت ارسال نامه با پست پیش‌بینی نموده است؛ با این قید که ارسال نامه با پست به دلیل شرایط خارجی امکان‌پذیر نباشد و بدین ترتیب از رعایت تشریفات اطلاع‌رسانی به سهام‌داران صرف‌نظر شده است.

در ایتالیا، با وجود اینکه مدت‌ها قبل از شیوع ویروس کرونا قانون شرکت‌های این کشور امکان برگزاری الکترونیکی مجامع را پیش‌بینی نموده بود، رویه حاکم بر شرکت‌ها شرط اعتبار این‌گونه مجامع را حضور فیزیکی حداقل دو نفر (معمولاً رئیس و منشی جلسه) می‌دانست و به عبارت دیگر، امکان برگزاری مجامع به صورت تمام‌الکترونیک<sup>۲</sup> بر اساس رویه حاکم و اسناد داخلی شرکت‌ها وجود نداشت. در شرایط پسا کرونا، شورای دفاتر اسناد رسمی میلان<sup>۳</sup> با عدول از رویه پیشین، بیانیه‌ای بر این مضمون صادر کرد که قانون، مجامع تمام‌الکترونیک را منع ننموده است و این امکان وجود دارد که تمامی شرکت‌کنندگان به صورت الکترونیکی در مجامع شرکت نمایند.<sup>۴</sup>

کمیسیون بازار سرمایه ملی اسپانیا<sup>۵</sup> در تاریخ ۲۰ مارس ۲۰۲۰ اقدام به صدور راهنمای نحوه برگزاری مجامع شرکت‌های عمومی نمود.<sup>۶</sup> این راهنما، ضمن تأکید بر افزایش امکان حضور در مجامع و دادن رأی به‌طور غیرفیزیکی از طرق تماس از راه دور به‌طور هم‌زمان یا طرقی که در

1. See: <https://www.amf-france.org/en/news-publications/news-releases/amf-news-releases/covid-19-amf-informs-shareholders-and-listed-companies-exceptional-measures-taken-organisation> (last visited on 16/06/2020).

۲. درباره مجامع تمام‌الکترونیک و نیمه‌الکترونیک در بخش ۳، ۱، ۲ بحث خواهد شد.

3. Council of Public Notaries of Milan.

4. Caliceti, Pietro, and Andrea Bruno, **Increased Flexibility in Italy for Shareholder Meeting Attendance Due to COVID-19**, available at: <https://www.gtlaw.com/en-gb/insights/2020/3/increased-flexibility-in-italy-for-shareholder-meeting-attendance-due-to-covid-19> (last visited on 18/06/2020).

5. National Securities Market Commission.

6. **Considerations of the CNMV on general shareholders meetings of listed companies in view of the health situation caused by COVID-19**, (March 2020), available at <https://rb.gy/4qgvcy> (last visited on 18/06/2020).

اساسنامه و مقررات مربوطه پیش‌بینی شده، برگزاری مجامع به صورت تمام‌الکترونیک را مجاز دانسته است؛ به شرطی که ابزارهای تماس از راه دور در دسترس و مؤثر باشد (بند ۱ راهنما). به دنبال اعمال محدودیت تجمع بیش از دو نفر در دستورالعمل فاصله‌گذاری اجتماعی صادره از سوی دولت انگلستان،<sup>۱</sup> واحد تجارت، انرژی و صنعت<sup>۲</sup> اقدام به صدور راهنمایی در خصوص نحوه برگزاری مجامع عمومی شرکت‌ها در شرایط ناشی از شیوع ویروس کرونا نمود. طبق این راهنما، شرکت‌ها باید مجامع را با حضور حداقلی اشخاص (معمولاً بین ۲ تا ۵ سهام‌دار) و با امکان دادن رأی از طریق اعطای نمایندگی به رئیس جلسه برگزار نمایند.<sup>۳</sup>

علاوه بر نحوه برگزاری الکترونیکی مجامع و نحوه رأی‌دهی، کشورها نسبت به سایر تکالیف مربوط به مجامع نیز تدابیری اندیشیده‌اند. در انگلستان، شرکت‌ها می‌توانند مستندات مربوط به مجامع و آگهی دعوت به مجامع را به صورت ایمیل، درج در وبسایت یا سایر ابزارهای الکترونیک به اطلاع سهام‌داران برسانند. این تجویز درحالی است که در شرایط قبل از کرونا، در صورت درخواست هریک از سهام‌داران، شرکت ملزم به ارسال مدارک فوق به صورت فیزیکی به سهام‌دار مربوطه بود.<sup>۴</sup> همچنین، مطابق با راهنمای منتشره توسط کمیسیون بورس و اوراق بهادار آمریکا،<sup>۵</sup> در صورتی که مجمع در محل از پیش تعیین شده در آگهی دعوت قابل برگزاری نباشد، شرکت می‌تواند بدون نیاز به ارسال اصلاحیه یا الحاقیه از طریق پست، تغییر مکان برگزاری مجمع (یا تغییر نحوه برگزاری آن به صورت الکترونیک) را از طریق درج آگهی در روزنامه و سایر روش‌های مطمئن به اطلاع دارندگان حق حضور در مجمع برساند و مدارک مربوط به مجمع را در سامانه مربوطه بارگذاری نماید. البته این امکان در صورتی فراهم است که شرکت،

1. Guidance on Staying at home and away from others (Social Distancing), available at <https://www.gov.uk/government/publications/full-guidance-on-staying-at-home-and-away-from-others/full-guidance-on-staying-at-home-and-away-from-others> (please note that this guidance was withdrawn on 11 May 2020) (last visited on 18/06/2020).

2. Department of Business Energy and Industrial Strategy

3. COVID-19 Corporate Update: UK Public Company AGMs, available at [https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment\\_data/file/511212/covid19-corporate-update-uk-public-company-agms.pdf](https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/511212/covid19-corporate-update-uk-public-company-agms.pdf) (last visited on 18/06/2020).

4. Measures in respect of Company filings, AGMs and other general meetings during Covid-19 available at <https://www.frc.org.uk/getattachment/51dec8c7-7820-402b-b3a1-222db7220157/AGM-QA-Final-Version-Apr-2020.pdf> (last visited on 18/06/2020).

5 U.S. Securities and Exchange Commission.

دارندگان حق حضور را به موقع از تغییرات مذکور مطلع کند و همچنین به طور شفاف نحوه برگزاری مجمع و دسترسی از راه دور اشخاص به منظور حضور و دادن رأی در مجمع را به اطلاع آنها برساند.<sup>۱</sup> در سطح ایالتی نیز برای مثال در دلور، دولت دستورالعمل اضطراری در راستای تجویز ارسال آگهی اصلاحی دعوت به مجمع یا به تعویق انداختن آن به صورت پر کردن الکترونیکی فرم مربوطه و درج در روزنامه و وبسایت شرکت صادر نموده است.<sup>۲</sup>

### ۱.۳. عملکرد شرکت‌ها در برگزاری مجامع

به دنبال چالش‌های ناشی از شیوع ویروس کرونا و ابلاغ مصوبه ستاد، بسیاری از شرکت‌ها در آگهی دعوت مجامع خود با اشاره به مصوبه ستاد مبنی بر محدودیت حضور اشخاص، از سهام‌داران خود تقاضا نموده‌اند که از حضور فیزیکی در محل برگزاری مجمع خودداری، و به مشاهده برخط مجمع شرکت‌ها از طریق وبسایت شرکت، آپارات یا پخش زنده اینستاگرام بسنده نمایند.<sup>۳</sup> در سایر کشورها نیز رویه‌ای مشابه قابل مشاهده است. برای مثال شرکت فرانسوی Criteo، به دنبال صدور دستورالعمل شماره ۲۰۲۰-۳۲۱، مجمع عمومی خود را بدون حضور سهام‌داران اما با امکان مشاهده برخط وقایع مجمع در وبسایت شرکت برگزار نمود. همچنین امکان رأی‌دهی در حین مجمع فراهم نبود، بلکه از طریق ارسال فرم رأی از طریق پست یا اعطای وکالت (عمدتاً به رئیس جلسه) انجام پذیرفت. امکان مطرح نمودن پرسش‌ها نیز تنها تا چهار روز قبل از تاریخ برگزاری مجمع فراهم بود (بدون امکان طرح آنها در حین برگزاری

1. **Staff Guidance for Conducting Shareholder Meetings in Light of COVID-19 Concerns**, available at <https://www.sec.gov/ocr/staff-guidance-conducting-annual-meetings-light-covid-19-concerns> (last visited on 18/06/2020).

۲. بند 4(a)(i) دستورالعمل، قابل مشاهده در آدرس <https://rb.gy/clae7c>

۳. برای مثال مجمع عمومی فوق‌العاده شرکت‌های داروسازی سبحان انکولوژی (<https://rb.gy/ssq4ts>) و شرکت ایرانی تولید اتومبیل (سایپا) (<https://rb.gy/ecaun2>) با لحاظ ممنوعیت حضور بیش از ۱۵ شخص، به این ترتیب برگزار گردید.

۴. رجوع شود به صفحه ۷ مقاله.

**Criteo Announces Closed Annual General Meeting of Shareholders**, available at <https://www.prnewswire.com/news-releases/criteo-announces-closed-annual-general-meeting-of-shareholders-301067727.html> (last visited on 16/06/2020).

مجمع).<sup>۱</sup> شرکت Faurecia در فرانسه نیز بدون حضور سهام‌داران، اما با امکان مشاهده برخط وقایع مجمع برگزار شد. این شرکت امکان دادن رأی از طریق پلتفرم Votaccess را نیز برای سهام‌داران فراهم نموده بود.<sup>۲</sup>

درواقع می‌توان گفت برگزاری مجامع به صورت آنچه در بالا ذکر شد، خصوصاً در پلتفرم‌هایی همچون آپارات یا وبسایت شرکت، به دلیل عدم فراهم بودن امکان مشارکت فعال سهام‌داران در مجمع معیار تحقق «حضور» را بدان معنا که در بخش ۱ و ۲ اشاره شد، برآورده نمی‌نماید. البته برخی شرکت‌ها مانند شرکت ایرانی تولید اتومبیل (سایپا) یا شرکت سرمایه‌گذاری مسکن تهران امکان مطرح نمودن پرسش‌ها از طریق سامانه پیامکی را برای سهام‌داران فراهم نموده‌اند<sup>۳</sup> که گامی مثبت در رعایت حق حضور سهام‌داران در شرایط کنونی به حساب می‌آید. اما باید توجه کرد که رعایت چنین امری به نحوه دریافت و پاسخگویی به پرسش‌های مطرح شده از سوی مدیران نیز بستگی دارد.

در این میان، برخی شرکت‌ها بدون اشاره به مصوبه ستاد به دعوت مجامع بدون قید هیچ محدودیتی اقدام<sup>۴</sup> و برخی دیگر برگزاری مجامع خود را به زمانی دیگر موکول نمودند.<sup>۵</sup>

۲. تحلیل برگزاری مجامع و امضای صورت‌جلسات به‌صورت الکترونیک پس از بررسی چالش‌های ایجاد شده در پی همه‌گیری ویروس کرونا در بحث برگزاری مجامع، در این بخش به طور کلی، امکان و نحوه برگزاری مجامع و امضای صورت‌جلسات آن به‌صورت الکترونیک با نگاه به دست‌انتهای قانونگذار در کشورهای دیگر و تجربیات سایر کشورها تبیین و تحلیل می‌گردد.

1. Criteo Announces Closed Annual General Meeting of Shareholders, available at <https://www.prnewswire.com/news-releases/criteo-announces-closed-annual-general-meeting-of-shareholders-301067727.html> (last visited on 16/06/2020).

2. <https://www.faurecia.com/en/investors/shareholders/shareholders-meeting>.

۳. آگهی دعوت منتشره توسط شرکت‌های مذکور در وبسایت کدال به آدرس <https://rb.gy/ecaun2> و <https://rb.gy/p4qeog> قابل مشاهده است.

۴. برای مثال: مجمع عمومی عادی سالیانه شرکت واسپاری ملت (<https://rb.gy/dkqc0o>)، مجمع عمومی عادی سالیانه شرکت آهن و فولاد ارفع (<https://rb.gy/ekwlhf>).

۵. به گزارش تجارت نیوز، قابل مشاهده در آدرس: <https://rb.gy/jzb0hd>.

## ۲.۱. برگزاری مجامع عمومی الکترونیک

در سال ۱۹۹۶ شرکت Bell & Howell در ایالت دلویر آمریکا برای نخستین بار اقدام به برگزاری مجمع عمومی به صورت الکترونیک نموده است که طی آن سهام‌داران قادر به شنیدن رویدادهای مجمع به صورت برخط بودند، اما در واقع حضور به معنای قانونی و به منظور تعیین حدنصاب حضور و رأی‌گیری نداشتند. این شرکت امکان طرح پرسش از طریق ایمیل را برای سهام‌داران پیش‌بینی نموده بود.<sup>۱</sup> در ابتدا شرکت‌هایی که اقدام به برگزاری مجامع به صورت الکترونیک می‌نمودند، عمدتاً در حوزه تکنولوژی فعالیت داشتند،<sup>۲</sup> اما با گذشت زمان، این امر به سرعت در شرکت‌های فعال در سایر حوزه‌ها نیز رواج یافت.<sup>۳</sup>

برگزاری الکترونیکی مجامع مزایای بسیاری دارد. بزرگ‌ترین مزیت افزایش میزان شرکت سهام‌داران در مجمع، خصوصاً در اوضاع خاصی چون شرایط کنونی حاصل از شیوع ویروس کروناست. حتی فارغ از شرایط کرونا، مجامع الکترونیک تأثیر بسزایی در افزایش میزان شرکت سهام‌داران خرد در مجامع شرکت‌هایی با تعداد بسیار بالای سهام‌داران دارد.<sup>۴</sup> مجامع الکترونیک این امکان را به سهام‌داران ساکن شهرها و کشورهای مختلف می‌دهد تا بدون صرف وقت و هزینه سفر در مجمع حضور داشته باشند؛ حال آنکه گاهی اشخاص به دلیل مشکلات عملی این‌چنینی از شرکت در مجمع محروم می‌شوند و ممکن است این موضوع به عدم تشکیل مجمع عمومی به دلیل نبود حدنصاب قانونی بینجامد. برگزاری مجامع الکترونیک برای شرکت‌ها نیز

1. Olson, John F., and Harvey L. Pitt., "Securities in the Electronic Age: A Practical Guide to the Law and Regulation". *West Legal works*, 1998.

2. Intel, Conexant و NVIDIA برای مثال شرکت

Fairfax, Lisa M., "Virtual Shareholder Meetings Reconsidered", *Seton Hall Law Review*, Vol. 40, 2010, p. 1382 available at: <https://scholarship.shu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1071&context=shlr> (last visited on 16/06/2020).

3. Pemmelaar, Wanne M., "Towards a Virtual General Meeting: I Accept or I Decline." *Utrecht Law Review* 4, 2008, p. 171 available at <https://rb.gy/axlxnt> (last visited on 16/06/2020).

۴. شرکت Ciber Inc در ایالت میشیگان آمریکا در سال ۲۰۰۲ اولین مجمع الکترونیک خود را برگزار کرد. این شرکت مدعی است در حالی که پیش از برگزاری این مجمع، تعداد شرکت‌کنندگان در مجامع به بیش از ۱۰ نفر نمی‌رسید، این بار تعداد شرکت‌کنندگان به بیش از ۲۸ هزار سهام‌دار رسید.

(Ross Kerber, Public Firms Try Meetings Online,' *Smaller Companies Saving by Webcasting Annual Proceedings*, SAN FRANCISCO CHRON., July 29, 2002, at E1).

مقرون به صرفه است و موجب کاهش هزینه‌های شرکت و نیروی انسانی به منظور تدارک مجامع فیزیکی می‌گردد. برخی معتقدند مجامع الکترونیک فرصت بهتری برای طرح پرسش توسط سهام‌داران فراهم می‌آورد<sup>۱</sup> اما باید توجه داشت که این امر بستگی به روش طرح پرسش از سوی سهام‌داران (پیامک، رایانامه، تلفن، درج نظر در وبسایت و...) و زمان طرح پرسش (حین جلسه مجمع یا قبل آن) و مهم‌تر از همه، نحوه پاسخگویی مدیران به این پرسش‌هاست. همچنین ممکن است برای برخی سهام‌داران طرح پرسش از طریق مجازی راحت‌تر از طرح آن در جلسه مجمع بطور حضوری باشد.<sup>۲</sup>

با وجود مزایایی که برای مجامع عمومی الکترونیک برشمرده شد، این نوع مجامع، خصوصاً مجامع تمام‌الکترونیک، مخالفانی نیز دارد. بزرگ‌ترین مشکل این مجامع کمبود شفافیت در برابر سهام‌داران است. مخالفان برگزاری این نوع مجامع بر این عقیده‌اند که در این مجامع مدیران با «پاسخ‌دهی دل‌خواهی» یا اولویت‌بندی، تغییر یا اصلاً نادیده گرفتن برخی پرسش‌ها، حقوق سهام‌داران را نقض، و به این طریق آنها را از حق مشارکت فعال در مجمع محروم می‌نمایند.<sup>۳</sup> همچنین، ممکن است به دلیل ضعف زیرساخت‌های فنی، ارتباط اشخاص دچار اختلال گردد و ایشان از دنبال نمودن رویدادهای مجمع بازمانند. افزون بر این، برگزاری الکترونیکی مجامع فرصت «مباحثه» و «رویارویی» را از سهام‌داران دریغ می‌کند و «پاسخگویی رو در رو» را ناممکن می‌سازد<sup>۴</sup> که این امر نارضایتی برخی سهام‌داران را به دنبال دارد. اهمیت این نکته در اینجاست

1. Ainscow, Donald and Harva Dockery, **Top Ten Things to Remember When Considering Virtual Shareholder Meeting** (2014), available at:

<https://rb.gy/as285d> (last visited on 16/06/2020).

2. Fontenot, Lisa A., "Public Company Virtual-Only Annual Meetings", *The Business Lawyer*; Vol. 73, Winter 2017-2018, p. 43, available at:

<https://www.gibsondunn.com/wp-content/uploads/2018/01/Fontenot-Public-Company-Virtual-Only-Annual-Meetings-ABA-Journal-Jan-2018.pdf> (last visited on 17/06/2020).

3. Steven M. Haas and Charles L. Brewer, **A Practical Guide to Virtual-Only Shareholder Meetings**, available at <https://corpgov.law.harvard.edu/2017/11/17/a-practical-guide-to-virtual-only-shareholder-meetings/> (last visited on 19/06/2020).

4. Boros, Elizabeth, "Virtual Shareholder Meeting", *Duke Law & Technology Review*, No. 8, 2004, p. 9 (face-to-face accountability), available at: <https://scholarship.law.duke.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1112&context=dltr> (last visited on 17/06/2020).

که اظهار نظر از سوی سهام‌داران، به‌ویژه سهام‌داران اقلیت، در خصوص مسائل شرکت ممکن است بر سیاست‌ها و تصمیم‌گیری‌های شرکت و رأی سهام‌داران در مجمع تأثیرگذار باشد.<sup>۱</sup> به لحاظ وجود مزایای متعدد، با وجود انتقادات فوق، برگزاری الکترونیکی مجامع در بسیاری از کشورها، از جمله ایران، مورد توجه قانون‌گذار قرار گرفته است. در ادامه، به بررسی مبانی برگزاری الکترونیکی مجامع در قانون و اساسنامه و نیز نحوه برگزاری آن می‌پردازیم.

### ۲.۱.۱. مبانی قانونی برگزاری الکترونیکی مجامع

با مروری بر مواد لایحه اصلاحی می‌توان دریافت کلیه اموری که لازمه برگزاری مجامع است، اعم از آگهی دعوت به مجامع (ماده ۹۷)، صدور و توزیع ورقه ورود به جلسه (ماده ۹۹)، حضور هیئت رئیسه (ماده ۱۰۱)، قرائت گزارش بازرس (تبصره ماده ۸۹) و رأی‌گیری، همگی از طریق الکترونیک قابل انجام است. از طرفی دیگر، بند (چ) ماده ۶۸ قانون برنامه پنج‌ساله ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران بسیاری از امور مربوط به شرکت‌های ثبت شده نزد سازمان، از جمله حضور در مجامع و اعمال حق رأی (بخش ۴) را به‌نحو الکترونیکی معتبر می‌شناسد. همچنین در اجرای این بخش، در تاریخ ۷ اسفند ۱۳۹۸ دستورالعمل برگزاری الکترونیکی مجامع به تصویب رسید که مفاد آن در ذیل مورد بررسی قرار خواهد گرفت.<sup>۲</sup> بنابراین، از منظر نظام حقوقی ایران، نه فقط منعی بر برگزاری مجامع به صورت الکترونیکی پیش‌بینی نشده، بلکه از سوی قانون‌گذار به این امر توصیه نیز شده است.

### ۲.۱.۲. پیش‌بینی برگزاری الکترونیکی مجامع در اساسنامه شرکت‌ها

مسئله قابل بحث دیگر این است که با توجه به وجود برخی مفاد در اساسنامه رایج شرکت‌ها، مانند لزوم دریافت برگه ورود به جلسه یا لزوم درج مکان برگزاری مجمع در آگهی دعوت که دلالت بر برگزاری مجمع به صورت فیزیکی دارد، آیا امکان برگزاری الکترونیکی مجامع بدون تصریح در اساسنامه وجود دارد؟ از منظر قانون، مطابق با بندهای ۱۲ تا ۱۴ ماده ۸ لایحه

1. Boros, Elizabeth, op.cit.

۲. لازم به ذکر است، اگرچه اقدامات صورت گرفته درخصوص برگزاری الکترونیکی مجامع تاکنون صرفاً درخصوص شرکت‌های ثبت شده نزد سازمان بوده است، به نظر می‌رسد منعی در برگزاری الکترونیکی مجامع شرکت‌های ثبت نشده نزد سازمان و نیز سایر شرکت‌های خصوصی مشروط به رعایت اصول مندرج در دستورالعمل‌ها و قوانین و حق حضور سهام‌داران (به معنای مندرج در بند ۱،۲ این نوشتار) وجود ندارد.

اصلاحی، ترتیب دعوت به مجامع عمومی و اداره آنها و نیز طریقه شور و اخذ رأی می‌بایست در اساسنامه شرکت پیش‌بینی شود. از این‌رو به‌نظر می‌رسد تجویز امکان برگزاری الکترونیکی مجمع باید به تصویب مجمع رسیده، در اساسنامه نیز درج گردد.<sup>۱</sup> در خصوص شرکت‌های ثبت شده نزد سازمان، دستورالعمل برگزاری الکترونیکی مجامع تکلیفی در خصوص الزام به تغییر اساسنامه نمی‌کند<sup>۲</sup> و صرفاً به اخذ مجوز از سازمان و اعلان تصمیم به برگزاری الکترونیکی مجمع اشاره می‌کند (ماده ۴). همچنین طبق این دستورالعمل، برگزاری الکترونیکی مجمع منوط به تصمیم شرکت است و اراده سهام‌داران در آن دخیل نیست که این امر بر اهمیت موافقت قبلی سهام‌داران نسبت به امکان و شیوه برگزاری الکترونیکی مجامع می‌افزاید. علاوه بر این، به لحاظ حقوقی، اساسنامه در واقع نوعی قرارداد فی‌مابین سهام‌داران و شرکت است و از آنجایی که مفاد مختلف آن حاکی از قصد طرف‌ها مبنی بر برگزاری فیزیکی مجامع است، ایجاد هرگونه تغییر در آن نیازمند موافقت سهام‌داران شرکت با حدنصاب‌های تعیین شده و به‌نحو مقرر در اساسنامه است و در غیر این صورت، تصمیماتی که طی آن مجمع اتخاذ می‌شود، در خطر ابطال به دلیل عدم رعایت تشریفات اساسنامه خواهند بود. برای مثال، می‌توان به رأی شماره ۱۱۳۸/۲۲۱۸۰۲۲۱۸۰۹۹۷۰۹۷۰۹۷ صادره از شعبه ۱۸ دادگاه تجدیدنظر استان تهران به تاریخ آبان ماه ۱۳۹۷ اشاره نمود که طی آن، صورت‌جلسه مجمع عمومی شرکتی با مسئولیت محدود به دلیل حضور برخی شرکا از طریق ویدئوکنفرانس و عدم تشکیل نصاب قانونی با شرکای حاضر به‌صورت فیزیکی و با استناد به اینکه پیش‌بینی برگزاری الکترونیکی مجامع در اساسنامه، پیش‌شرط برگزاری این نوع مجامع بوده و رویه معمول شرکت‌ها تشکیل فیزیکی مجامع است، توسط دادگاه ابطال گردید.

شاید این پرسش پیش‌آید که آیا شرایط به‌وجود آمده به‌واسطه همه‌گیری ویروس کرونا فورس‌ماژور تلقی می‌شود؛ به‌طوری‌که می‌توان از امکان برگزاری الکترونیکی مجامع با وجود

۱. مقربان، الهام، **تشکیل الکترونیکی مجامع شرکت‌ها و اعمال حق رأی در آن**، فصلنامه رأی: مطالعات آرای قضایی، ویژه‌نامه حقوق بازار سرمایه، زمستان ۱۳۹۸، شماره ۳۰، ص ۱۴۰.  
 ۲. اگرچه در مواد دستورالعمل برگزاری الکترونیکی مجامع الزام به پیش‌بینی امکان برگزاری مجامع به صورت الکترونیک در اساسنامه شرکت‌ها تصریح نشده است، با این حال، در ابلاغیه این دستورالعمل مورخ اردیبهشت ۱۳۹۹ و همچنین در ابلاغیه دستورالعمل حاکمیت شرکتی شرکت‌های پذیرفته شده در بورس اوراق بهادار تهران و فرابورس ایران مورخ تیر ۱۳۹۷ (که ماده ۳۰ آن در خصوص لزوم فراهم آوردن امکان حضور و اعمال حق رأی به صورت الکترونیک توسط شرکت است) بر اصلاح اساسنامه نمونه شرکت‌های ثبت شده نزد سازمان مطابق با مفاد این دو دستورالعمل تأکید شده است.



عدم پیش‌بینی آن در اساسنامه استفاده کرد یا خیر؟ در این راستا، برخی کشورها مثل اسپانیا،<sup>۱</sup> لهستان<sup>۲</sup> و انگلستان،<sup>۳</sup> امکان عدول از مفاد اساسنامه، از جمله در خصوص امکان استفاده از روش‌های ارتباط از راه دور برای برگزاری مجامع یا اعمال حق رأی، را در قوانین اضطراری خود پیش‌بینی نموده‌اند. در برخی کشورها مثل فرانسه نیز، امکان استفاده از پلت‌فرم الکترونیکی برای اعطای رأی، مشروط به تجویز این امر در اساسنامه شرکت مربوطه است و شرایط ناشی از کرونا امکان عدول از این قاعده را فراهم نیاورده است.<sup>۴</sup> در ایران، اثر فورس‌ماژور معافیت متعهد در انجام تعهد تا زمان رفع مانع است<sup>۵</sup> و به نظر می‌رسد شرکت نمی‌تواند بدون کسب موافقت سهام‌داران نحوه انجام تعهد خود (یعنی برگزاری مجمع به شیوه از پیش توافق‌شده) را تغییر دهد.

### ۲.۱.۳. نحوه برگزاری الکترونیک مجامع

به طور کلی، مجامع الکترونیک به دو شکل «تمام‌الکترونیک» و «نیمه‌الکترونیک» برگزار می‌شود. مجامع تمام‌الکترونیک، به صورت کاملاً مجازی و بدون حضور اشخاص در مکانی خاص است. اما در مجامع نیمه‌الکترونیک جلسه مجمع در یک مکان فیزیکی برگزار می‌شود که قابلیت شرکت سهام‌داران از راه دور (برای مثال از طریق وب‌سایت شرکت یا پلت‌فرم ارائه‌دهنده خدمات ارتباطی، تماس کنفرانسی اعم از صوتی یا صوتی- تصویری) فراهم است.

در برخی از کشورها، مجامع تمام‌الکترونیک به رسمیت شناخته نشده و محل انتقاد است. به دنبال این انتقادهای، در برخی کشورها همانند استرالیا، برگزاری مجامع تمام‌الکترونیک کنار گذاشته شده است.<sup>۶</sup> در انگلستان، در خصوص برگزاری مجامع تمام‌الکترونیک اختلاف نظر وجود دارد. عده‌ای معتقدند که ملازمات مندرج در قانون شرکت‌ها (۲۰۰۶) مبنی بر تعیین مکان برای

1. Considerations of the CNMV on general shareholders meetings of listed companies in view of the health situation caused by COVID-19, available at <https://rb.gy/4qgvcy> (last visited on 18/06/2020).

2. Cohen, Louise, **Virtual Annual General Meetings – A Global Update**, available at <https://www.eq.s.com/ir-blog/virtual-annual-general-meetings-update/> (last visited on 16/06/2020).

3. Measures in respect of Company filings, AGMs and other general meetings during Covid-19, available at <https://rb.gy/ry05bw> (last visited on 16/06/2020).

4. Covid-19: The AMF informs shareholders and listed companies of the exceptional measures taken for the organisation of shareholders' meetings, available at <https://rb.gy/sgb98g> (last visited on 16/06/2020).

۵. کاتوزیان، ناصر، **دوره مقدماتی حقوق مدنی، اعمال حقوقی: قرارداد-بیفایع**، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۹، ش ۲۷۷ تا ۲۸۰.

۶. البته در پی شیوع کرونا، اقدامات موقتی در راستای تجویز برگزاری مجامع تمام‌الکترونیک اتخاذ شده است: <https://www.legislation.gov.au/Details/F2020L00553> (last visited on 17/06/2020).

برگزاری مجمع بدین معناست که مجامع بدون تشکیل جلسه فیزیکی و به صورت تمام‌الکترونیک امکان‌پذیر نیست.<sup>۱</sup> حتی در شرایط پسا کرونا، برگزاری چنین مجامعی، از طرفی به دلیل عدم وجود سابقه در این خصوص و از طرفی دیگر به دلیل تعداد محدود ارائه‌دهندگان خدمات در این حوزه و تعداد بسیار زیاد شرکت‌ها، تجویز نشده است.<sup>۲</sup> در ایالات متحده، تنها در برخی از ایالات، برگزاری مجامع تمام‌الکترونیک مجاز شناسایی شده است. ایالاتی چون دلور، کالیفرنیا، مریلند و تگزاس امکان برگزاری هر دو نوع مجامع تمام‌الکترونیک و نیمه‌الکترونیک را پیش‌بینی نموده‌اند.<sup>۳</sup> با وجود این، قوانین برخی از این ایالات عملاً برگزاری مجامع تمام‌الکترونیک را غیرممکن می‌سازد. برای مثال، در کالیفرنیا<sup>۴</sup> برگزاری مجامع تمام‌الکترونیک منوط به کسب رضایت سهام‌داران است یا در مریلند<sup>۵</sup> در صورت درخواست هریک از سهام‌داران، شرکت باید محلی برای برگزاری مجمع فراهم آورد که در عمل به هریک از سهام‌داران حق وتو در برگزاری مجمع تمام‌الکترونیک اعطا می‌گردد.<sup>۶</sup> حتی در کشورهایی که برگزاری مجامع تمام‌الکترونیک قانوناً امکان‌پذیر است، گاهی مشاهده می‌شود که برخی شرکت‌ها صرفاً به برگزاری مجامع نیمه‌الکترونیک بسنده کردند<sup>۷</sup> و بعضی دیگر، به کلی برگزاری مجامع الکترونیک را کنار گذاشتند.<sup>۸</sup>

در ایران، به نظر می‌رسد تنها مجامع نیمه‌الکترونیک قابل برگزاری باشد. در این خصوص بند (ث) ماده ۱ دستورالعمل برگزاری الکترونیکی مجامع تعریف مجمع الکترونیکی را به جمعی که

1. Cooper, Emma, James O. Green and Victoria Groves, **COVID-19: The Impact on UK Annual General Meetings** (2020), available at: <https://www.jdsupra.com/legalnews/covid-19-the-impact-on-uk-annual-92358/> (last visited on 17/06/2020).

2. Measures in respect of Company filings, **AGMs and other general meetings during Covid-19**, available at <https://rb.gy/ry05bw> (last visited on 16/06/2020).

3. Ainscow, Donald and Harva Dockery, "Top Ten Things to Remember When Considering Virtual Shareholder Meeting", 2014.

4. California Corporations Code (1947), Sections 20 and 600.

5. Maryland Code Corporations and Associations (2010), Section 503.

6. Ainscow, Donald and Harva Dockery, op.cit.

۷. برای مثال شرکت Symantec در سال 2010 اولین مجمع تمام‌الکترونیک خود را برگزار نمود اما پس از اعتراضات سهام‌داران، از آن پس به برگزاری مجامع نیمه‌الکترونیک اقدام نمود.

(available at <https://www.gibsondunn.com/wp-content/uploads/2018/01/Fontenot-Public-Company-Virtual-Only-Annual-Meetings-ABA-Journal-Jan-2018.pdf> (last visited on 17/06/2020).

۸. برای مثال، شرکت Symantec پس از اعتراضات سهام‌داران سرمایه‌گذار خود برگزاری مجامع به صورت الکترونیک را کنار گذاشت. (Ainscow, Donald and Harva Dockery, op.cit).

مشارکت‌کنندگان توأمان به صورت فیزیکی و الکترونیکی در آن شرکت می‌کنند، محدود نموده است. مواد دیگر این دستورالعمل نیز حاکی از امکان برگزاری مجامع نیمه‌الکترونیک است. به طور مثال ماده ۹ دستورالعمل مقرر می‌کند که جلسه مجمع باید به شکل فیزیکی در موعد مقرر تشکیل شود یا در ماده ۱۰ تصریح شده است که انتخاب هیئت رئیسه مجمع باید از میان داوطلبانی که به طور فیزیکی در جلسه حاضرند، صورت گیرد. حقیقت این است که ایرادات مطروحه در خصوص برگزاری الکترونیکی مجامع، همچون کاهش کیفیت پاسخگویی به پرسش‌های مطروحه، کاهش امکان مباحثه، اظهارنظر و رویارویی مستقیم با مدیران (چنانچه به تفصیل در بند ۲،۱ بر شمرده شد)، در مجامع تمام‌الکترونیک پررنگ‌تر است. مجامع عمومی تنها فرصتی است که مدیران در برابر سهام‌داران [به‌ویژه سهام‌داران خرد] به صورت عمومی حاضر می‌شوند و حضور مدیران در مجمع به نوعی نشان‌دهنده متعهد بودن آنان نسبت به دریافت نقطه‌نظرات سهام‌داران است که مجامع تمام‌الکترونیک این امکان را ضعیف می‌سازد.<sup>۱</sup> بدین ترتیب، از آنجایی که امکان مدیریت جلسه و رعایت حقوق سهام‌داران در مجامع تمام‌الکترونیک به مراتب دشوارتر است و زیرساخت‌های قوی‌تری را می‌طلبد، بهتر است در کشورهایی چون ایران که تجربه برگزاری الکترونیکی مجامع کمتر است، به برگزاری نیمه‌الکترونیکی مجامع بسنده شود و برگزاری تمام‌الکترونیکی مجامع به آینده موکول شود.

از نظر عملی، در راستای برگزاری الکترونیکی مجامع، مقتضی است سازوکارهای مقرر در دستورالعمل برگزاری الکترونیکی مجامع به واسطه یک پلت‌فرم پیاده گردد. بدین منظور و در راستای اجرای بند (چ) ماده ۶۸ قانون برنامه ششم توسعه، شرکت سپرده‌گذاری مرکزی اوراق بهادار و تسویه وجوه (سمات)، پلت‌فرمی با هدف ارائه خدمات برگزاری الکترونیکی مجامع ارائه نموده است.<sup>۲</sup> البته ناشران می‌توانند به شرط اخذ مجوز از سازمان از پلت‌فرم‌های دیگری نیز استفاده نمایند.<sup>۳</sup> پلت‌فرم سمات امکانات متعددی از جمله امکان مطرح کردن پرسش‌ها و ابهامات

1. Fontenot, Lisa A., op.cit., p. 43.

۲. در سایر کشورها نیز شرکت‌هایی با هدف ارائه خدمات برگزاری مجامع الکترونیک فعالیت می‌کنند. برای مثال، پلت‌فرم Broadridge در آمریکا و Votaccess در فرانسه چنین خدماتی را ارائه می‌نمایند.

۳. ماده ۱۶ دستورالعمل برگزاری الکترونیکی مجامع.

با مدیر شرکت، مشاهده فهرست مجامع هر سهام‌دار، حضور در رأی‌گیری‌ها، شمارش مکانیزه آراء، مشاهده صورت‌جلسه مجامع، دریافت مستندات و فیلم مجمع را برای سهام‌داران فراهم می‌نماید.

## ۲.۲. امضای صورت‌جلسات به صورت الکترونیکی

در مباحث بالا ابعاد مختلف برگزاری الکترونیکی مجامع بررسی گردید. آنچه در این بخش مورد تحلیل قرار می‌گیرد، نحوه امضای صورت‌جلسات مربوط به این مجامع است؛ به‌ویژه اینکه به حکم قانون برخی تصمیمات شرکت باید از طریق درج آگهی در روزنامه کثیرالانتشار یا هردو روزنامه رسمی و کثیرالانتشار اعلان عمومی گردد.<sup>۱</sup> در حال حاضر، صورت‌جلسات مجامع شرکت‌های سهامی خاص باید توسط تمامی یا اکثریت سهام‌داران حاضر در مجمع و در شرکت‌های سهامی عام توسط کلیه اعضای هیئت رئیسه امضا گردد و به همراه مدارک مربوطه به منظور انتشار آگهی برای اداره ثبت شرکت‌ها از طریق پست ارسال شود. جایگزینی امضاء دستی با امضاء الکترونیکی در تسهیل امضای صورت‌جلسات توسط سهام‌داران (در شرکت‌های سهامی خاص) و هیئت رئیسه مجمع (در شرکت‌های سهامی خاص و عام) نقش بسزایی دارد. این امر با ایجاد امکان برگزاری مجامع تمام‌الکترونیک و عدم نیاز به حضور اعضای هیئت رئیسه (و سهام‌داران در شرکت‌های سهامی خاص) در یک مکان علاوه بر تأثیر چشمگیر بر کاهش شیوع ویروس کرونا، مسائل و چالش‌های جدی‌تری را نیز که شرکت‌ها تا پیش از شیوع ویروس کرونا با آن مواجه بودند، مرتفع خواهد کرد؛ به طور مثال، در شرکت‌های سهامی خاص أخذ امضا از سهام‌دارانی که در شهرها یا کشورهای مختلف سکونت دارند، در همان روز برگزاری جلسه امکان‌پذیر خواهد بود که این امر می‌تواند موجب تسهیل مشارکت و کاهش بروکراسی و در نتیجه جلب رضایت شرکای خارجی گردد. همچنین با ایجاد امکان أخذ امضا در همان تاریخ تشکیل جلسه، ابهامات عملی و حقوقی که به‌واسطه طولانی شدن فاصله تشکیل جلسه مجمع و انتشار آگهی مربوط به تصمیمات اتخاذ شده به وجود می‌آیند، کنترل خواهد شد.

۱. مانند تصمیم به کاهش اختیاری سرمایه یا انحلال که در روزنامه رسمی و در روزنامه کثیرالانتشار شرکت درج می‌گردد (ماده ۱۹۲ لایحه اصلاحی) و تصمیم به تبدیل سهام بی‌نام به بانام که در روزنامه کثیرالانتشار درج می‌گردد (ماده ۴۴ لایحه اصلاحی).

امضا در واقع علامتی است که ذیل اسناد تنظیمی به کار می‌رود تا به وسیله آن امضاکننده سند بیان نماید که محتوای سند مزبور مورد تأیید وی، و به آثار حقوقی آن ملتزم است. امضای الکترونیکی نیز مطابق تعریف قانونی آن «هر نوع علامت منضم شده یا به نحو منطقی متصل شده به داده پیام است که برای شناسایی امضاکننده داده پیام مورد استفاده قرار می‌گیرد.»<sup>۱</sup> در قانون تجارت الکترونیکی، امضای الکترونیکی به دو نوع امضای الکترونیکی عادی و امضای الکترونیکی مطمئن دسته‌بندی شده است. امضای الکترونیکی مطمئن طبق ماده ۱۰ قانون تجارت الکترونیک، عبارت است از امضایی که: ۱- نسبت به امضاکننده منحصر به فرد باشد؛ ۲- هویت وی را معلوم کند؛ ۳- به وسیله امضاکننده یا تحت اراده انحصاری وی صادر شده باشد؛ ۴- به نحوی به یک سند الکترونیک متصل شود که هر تغییری در آن سند قابل تشخیص و کشف باشد. لذا دارنده سند حاوی امضای الکترونیکی می‌تواند اطمینان کامل داشته باشد که آن سند توسط فرد مزبور امضا شده است و مفاد آن لازم‌الاجراست.<sup>۲</sup> در مقابل، منظور از امضای الکترونیکی عادی، امضایی است که ویژگی‌های مذکور در ماده ۱۰ را دارا نباشد.

با توجه به اهمیت صورت‌جلسات مجامع و لزوم حصول اطمینان در خصوص منتسب بودن امضای ذیل صورت‌جلسات به اعضای هیئت رئیسه مجمع (در شرکت‌های سهامی عام) و سهام‌داران شرکت (در شرکت‌های سهامی خاص) و رعایت کلیه حدنصاب‌های قانونی به منظور اخذ این تصمیمات و همچنین جلوگیری از هرگونه سوءاستفاده‌های احتمالی، استفاده از امضای الکترونیکی مطمئن دارای ارجحیت است.

امضاهای الکترونیکی با رمزگذاری معروف به رمزگذاری کلید عمومی ایمن می‌شوند و می‌توان گفت مطابق با معیارهایی که قانون‌گذار در ماده ۱۰ مشخص کرده است، به عنوان امضای الکترونیکی مطمئن می‌توان از آنها استفاده کرد. رمزگذاری کلید عمومی بر الگوریتمی مبتنی است که از طریق دو نوع رمز (کلید) یکی برای رمزگذاری و دیگری برای رمزگشایی داده پیام مورد استفاده قرار می‌گیرد. در این روال، ابتدا محتوای سند به عنوان ورودی به یک تابع درهم‌سازی داده می‌شود. این تابع یک مقدار منحصر به فرد و با طول ثابت تولید می‌کند که

۱. بند (ی) ماده ۲ قانون تجارت الکترونیکی.

۲. سلطانی، محمد، **ادله الکترونیکی و اثبات دعوا در معاملات برخط اوراق بهادار و دریافت تلفنی**

**سفارشات**، فصلنامه بورس اوراق بهادار، بهار ۱۳۹۰، شماره ۱۳، ص ۱۸.

درواقع همان امضای دیجیتال است. به عبارتی، هر امضای دیجیتالی که ایجاد می‌شود، نسبت به دارنده آن بی‌همتاست و استفاده از الگوریتم‌های مختلف برای رمزگذاری امضاهای متفاوت موجب تمایز امضای افراد از همدیگر می‌شود.<sup>۱</sup> سپس مقدار امضای دیجیتالی به همراه متن سند ارسال می‌گردد. در طرف گیرنده از یک سو، با همان الگوریتم درهم‌سازی، مقدار امضای دیجیتال استخراج می‌شود. از سوی دیگر، مقدار امضای دیجیتال توسط کلید عمومی فرستنده پیام که در اختیار گیرنده می‌باشد، رمزگذاری مجدد می‌گردد. رابطه کلید عمومی و کلید خصوصی به گونه‌ای است که اگر پیامی را توسط کلید خصوصی رمزگذاری کنیم، می‌توان آن را توسط کلید عمومی رمزگشایی نموده، به مقدار اولیه پیام رسید. بنابراین با رمزگشایی مقدار امضای دیجیتال توسط کلید عمومی درگیرنده، مقدار اولیه شده، دوباره به دست می‌آید. حال با مقایسه مقدار به دست آمده از امضا و مقدار به دست آمده پس از رمزگذاری مجدد با استفاده از کلید عمومی، می‌توان به صحت و اعتبار امضا پی برد. اگر این دو مقدار برابر باشند، امضای دیجیتالی صحیح و در غیر این صورت نامعتبر است به عبارتی، اگر فرستنده، فرد مورد نظر که کلید عمومی خاص وی در طرف گیرنده است، نباشد، در نتیجه کلید خصوصی فرستنده اصلی را ندارد و نمی‌تواند مقدار امضای دیجیتالی صحیح را تولید نماید. این نکته نیز لازم به ذکر است که دارنده کلید خصوصی (یا همان کلید رمزگذاری) به عنوان صاحب امضا ملزم به حفظ و عدم افشای آن است، اما از آن نظر که همه افراد باید از درستی امضای شخص اطمینان یابند، کلید عمومی باید در دسترس همگان باشد.

علاوه بر امضای الکترونیکی مطمئن، هر فرد نیاز به یک گواهی الکترونیکی نیز دارد.<sup>۲</sup> گواهی الکترونیکی، سندی الکترونیکی است که هویت فرد را در فضای مجازی نشان می‌دهد و به نوعی معادل شناسنامه یا کارت شناسایی وی است. در گواهی الکترونیکی اطلاعاتی مانند مشخصات فرد، کلید عمومی وی و امضای دیجیتالی صادرکننده این گواهینامه ثبت می‌شود. البته بنا به نوع کاربرد، داده‌های دیگری نیز در گواهی الکترونیکی وجود دارند. بدینوسیله و با در

۱. اسدی، بهنام، جایگاه امضای دیجیتالی در ثبت اسناد به شیوه الکترونیکی، فصلنامه الکترونیکی پژوهش‌های حقوقی قانون‌یار، دوره اول (۳)، پاییز ۱۳۹۷، ص ۳۳۱.  
 ۲. السان، مصطفی، جایگاه امضای دیجیتالی در ثبت اسناد به شیوه الکترونیکی، ماهنامه کانون سردفتران و دفتریاران، ۱۳۸۴، ص ۷۹.

اختیار داشتن گواهی الکترونیکی یک فرد، می‌توان کلید عمومی معتبر وی را در اختیار داشت تا بتوان امضای الکترونیکی ارسالی از طرف او را اعتبارسنجی نمود.<sup>۱</sup>

در ایران خدمات صدور گواهی‌های الکترونیکی مطابق ماده ۴ آیین‌نامه اجرایی ماده ۳۲ قانون تجارت الکترونیکی، توسط دفاتر ثبت‌نام گواهی الکترونیکی که با کسب مجوز از حداقل یک مرکز میانی مطابق با ضوابط و دستورالعمل‌های صادره از سوی مراکز میانی که تمهید همکاری با آنها را امضا نموده است، انجام می‌شود.<sup>۲</sup> طبق دستورالعمل اجرایی سامان‌دهی مراکز صدور گواهی الکترونیکی میانی مصوب شورای سیاست‌گذاری گواهی الکترونیکی مورخ ۱۹ اردیبهشت ۱۳۸۸، هریک از دستگاه‌های حاکمیتی می‌تواند با کسب مجوز و اخذ گواهی از مرکز ریشه در حوزه فعالیت خود مبادرت به تأسیس مرکز میانی دولتی نماید و دستگاه‌های متبوع آنها نیز می‌توانند با رعایت این دستورالعمل صرفاً در حوزه فعالیت خود اقدام به ایجاد مراکز تابعه و صدور گواهی برای آنها نمایند. در حال حاضر، طبق اعلام وبسایت مرکز دولتی صدور گواهی الکترونیکی ریشه،<sup>۳</sup> مراکز صدور گواهی الکترونیکی میانی فعال دولتی عبارت‌اند از: مرکز میانی عام، مرکز میانی بازار سرمایه و مرکز میانی نفت.

با وجود مقررات متعدد مبنی بر لزوم استفاده از فناوری‌های الکترونیکی توسط دستگاه‌های دولتی،<sup>۴</sup> سازمان ثبت اسناد و املاک (که اداره ثبت شرکت‌ها و مؤسسات غیرتجاری از توابع آن است) تاکنون زیرساخت‌های فنی لازم به منظور بهره‌برداری از امضای دیجیتالی را فراهم ننموده است، لذا انتشار آنی و برخط صورت‌جلسات مجامع شرکت‌ها، امضای آنها به صورت دیجیتالی و ارسال آن به اداره ثبت شرکت‌ها برای درج در روزنامه رسمی با چالش روبه‌رو خواهد بود. البته تبصره ۱ بند «پ» ماده ۲ دستورالعمل اجرایی سامان‌دهی مراکز صدور گواهی

۱. دوبروفون، زویه لینان، **حقوق تجارت الکترونیک**، ستار زرکلام، تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهر دانش، شهریور ۱۳۹۳، ص ۲۰۳.

۲. به طور مثال، فهرست دفاتر فعال ثبت نام گواهی الکترونیکی مربوط به مرکز میانی عام در آدرس: <https://www.gica.ir/portal/index?77> قابل مشاهده است.

۳. به آدرس: <https://rb.gy/wowbce>.

۴. از جمله ماده ۲۰ آیین‌نامه اجرایی ماده ۳۲ قانون تجارت الکترونیکی که تمامی دستگاه‌های اجرایی را مکلف به استفاده از فناوری امضای الکترونیکی مطمئن در فعالیت‌ها و فرایندهای الکترونیکی حوزه عملکرد خود و سازمان‌های تابعه نموده است.

الکترونیکی میانی مقرر می‌کند: «تا زمانی که دستگاه‌های بالادستی متقاضیان تأسیس مرکز تابعه اقدام به تأسیس مرکز میانی دولتی نکرده‌اند، این مراکز می‌توانند در ذیل مرکز میانی عام تأسیس شوند»، در نتیجه به نظر می‌رسد با توجه به ضرورتی که به واسطه ویروس کرونا ایجاد شده است و همچنین پیش‌بینی امکان بهره‌برداری موقت از زیرساخت موجود در مرکز میانی عام، تا زمان تأسیس مراکز میانی مجزا و مستقل هر دستگاه دولتی، اداره ثبت شرکت‌ها بتواند با استفاده از امکانات فنی مرکز میانی عام، اعتبار امضاهای دیجیتال بر روی صورت‌جلسات را سنجش و پذیرش نماید. ناگفته نماند که در سایر بخش‌های دولتی نیز این رویه پی گرفته شده است؛ همان‌طور که پیرو جلسه صد و سی و دوم ستاد هماهنگی اقتصادی دولت در تاریخ دوم اردیبهشت ۱۳۹۹، هیئت دولت به ستاد ملی مقابله با کرونا پیشنهاد نمود که در چارچوب قانون تجارت الکترونیکی، استفاده از امضای دیجیتالی مطمئن را به منظور تسهیل در انجام امور مالیاتی در دستور کار خود قرار دهد.<sup>۱</sup>

۱. «به منظور پیشگیری از تبادل اسناد کاغذی و مراجعات حضوری و بالا رفتن احتمال شیوع ویروس کووید ۱۹ در چارچوب قانون تجارت الکترونیک (به ویژه مواد ۷ و ۱۴)، استفاده از امضای دیجیتال با رعایت ضوابط ماده ۱۰ قانون مزبور برای ایجاد و تایید محتوای دیجیتال حاوی داده‌های مندرج در اسناد تجاری لازم‌الاجرا، پرداخت حق تمبر و احراز هویت اشخاص کفایت نموده و محتوای دیجیتال امضا شده از این طریق در حکم اصل اسناد کاغذی، سند پرداخت حق تمبر و احراز هویت حضوری در مبادلات تجاری و مالی است.»



## نتیجه‌گیری

با اینکه شیوع جهانی ویروس کرونا منجر به وقوع پیامدهای ناگوار و منفی در حوزه‌های گوناگون شده است، در برخی موارد فرصت‌هایی نیز به همراه داشته است. از جمله اثرات ناشی از شیوع این ویروس در زمینه حقوق شرکت‌ها ایجاد محدودیت‌های جابه‌جایی و تجمع افراد برای برگزاری مجامع شرکت‌هاست. در ایران به عنوان اولین واکنش در این خصوص، مصوبه‌ای از سوی ستاد ملی مبارزه با کرونا در خصوص منع اجتماع بیش از ۱۵ سهام‌دار در مجامع صادر شد. صرف‌نظر از ایرادات و ابهامات متنی این مصوبه و ابهام در خصوص صلاحیت قانونی ستاد در صدور چنین دستوراتی، مصوبه مذکور حقوق آمره سهام‌داران یعنی حق حضور به معنای واقعی آن و حق رأی ایشان را نادیده انگاشته است؛ این درحالی است که برخی کشورها با قانون‌گذاری و مدیریت صحیح و به‌کارگیری زیرساخت‌های مناسب، در کنار حفظ سلامت افراد امکان رعایت حداقل حقوق بنیادین سهام‌داران را نیز فراهم آوردند. راه‌حل میانی این است که نهادهای مربوطه به استناد فورس‌ماژور، زمان برگزاری مجامع شرکت‌ها را تا زمان فراهم‌سازی زیرساخت‌های فنی و قانونی لازم برای به‌کارگیری روش‌های جایگزین به تعویق بیندازند.

بحث برگزاری الکترونیکی مجامع که سابقاً در برخی کشورها با انتقادهایی روبه‌رو بوده و در ایران نیز سابقه چندانی نداشته است، با شیوع کرونا به عنوان مسئله روز مورد توجه همگان قرار گرفته و به‌ویژه باتوجه به مزایای برگزاری این نوع مجامع، از جمله افزایش امکان حضور سهام‌داران خصوصاً در شرکت‌هایی با تعداد بسیار بالای سهام‌داران خرد، کاهش هزینه‌های رفت‌وآمد و هزینه‌های شرکت، به فرصتی برای تسریع فرایند فراهم‌سازی زیرساخت‌های فنی و سازوکارهای قانونی تبدیل گردید.

باتوجه به ابزارهای قانونی موجود و در راستای بهبود و تکامل ابعاد حقوقی برگزاری مجامع الکترونیک و استفاده از امضای الکترونیک، نویسندگان پیشنهاداتی چند ارائه می‌نمایند. اول، زیرساخت‌های فنی باید به گونه‌ای فراهم شود که ضمن رعایت حقوق اساسی سهام‌داران از جمله طرح پرسش، اظهارنظر، شرکت در مباحثات، دادن رأی، مطلع شدن از نحوه استفاده از

امکانات فنی به منظور اعمال حقوق خود، از قانونی بودن این مجامع و تصمیمات آن اطمینان حاصل نمایند. راه‌حل عملی در این خصوص استفاده از پلت‌فرم‌های معتبر ارائه‌دهنده خدمات برگزاری الکترونیکی مجامع همچون سمات است. دوم، با توجه به اینکه دستورالعمل برگزاری الکترونیکی مجامع صرفاً بر شرکت‌های بورسی اعمال می‌شود، مقتضی است در خصوص امکان و همچنین نحوه برگزاری الکترونیکی مجامع شرکت‌های خصوصی نیز تمهیدات قانونی در نظر گرفته شود. سوم، در راستای رعایت حقوق سهام‌داران، شایسته است که علاوه بر درج امکان برگزاری الکترونیکی مجامع در اساسنامه به صورت کلی، در صورت قصد شرکت مبنی بر اجرایی نمودن این امکان، راهنمای دقیق و شفافی در رابطه با نحوه شرکت در جلسه، دسترسی به مدارک، طرح نمودن پرسش و دادن رأی در پلت‌فرم مربوطه به اطلاع کلیه سهام‌داران به طریق مناسب برسد تا نسبت به توانایی آنان در اعمال حقوق خود اطمینان حاصل آید. در نهایت، در خصوص امضای الکترونیک نیز لازم به ذکر است که با توجه به اینکه در متون قانونی امکان استفاده از امضای الکترونیک و قابلیت استناد آن در ادارات و مراجع دولتی پیش‌بینی شده، مقتضی است اداره ثبت شرکت‌ها نیز تا زمان تأسیس مراکز میانی مجزا و مستقل توسط سازمان ثبت اسناد و املاک، با استفاده از امکانات فنی مرکز میانی عام، اعتبار امضاهای دیجیتال بر روی صورت‌جلسات را سنجش و پذیرش نماید.

## فهرست منابع

### الف) منابع فارسی

#### کتاب

۱. دوبروفون، زویه لینان، *حقوق تجارت الکترونیکی*، ستار زرکلام، تهران: مؤسسه مطالعات و پژوهش‌های حقوقی شهر دانش، شهریور ۱۳۹۳.
۲. کاتوزیان، ناصر، *دوره مقدماتی حقوق مدنی، اعمال حقوقی: قرارداد-ایقاع*، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۹.

#### مقاله

۳. اسدی، بهنام، *جایگاه امضای دیجیتال در ثبت اسناد به شیوه الکترونیکی*، فصلنامه الکترونیکی پژوهش‌های حقوقی قانون یار، دوره اول (۳)، پاییز ۱۳۹۷.
۴. السان، مصطفی، *جایگاه امضای دیجیتال در ثبت اسناد به شیوه الکترونیکی*، ماهنامه کانون سردفتران و دفتر یاران، ۱۳۸۴.
۵. سلطانی، محمد، *ادله الکترونیکی و اثبات دعوا در معاملات برخط اوراق بهادار و دریافت تلفنی سفارشات*، فصلنامه بورس اوراق بهادار، بهار ۱۳۹۰، شماره ۱۳.
۶. مقدسی، مهدی، اکبری، احسان، *جایگاه حقوقی مصوبات شورای عالی امنیت ملی در نظام حقوق اساسی ایران*، فصلنامه مطالعات حقوق عمومی دانشگاه تهران، ۱۳۹۶.
۷. مقربان، الهام، *تشکیل الکترونیکی مجامع شرکت‌ها و اعمال حق رأی در آن*، فصلنامه رأی: مطالعات آرای قضایی، ویژه‌نامه حقوق بازار سرمایه، زمستان ۱۳۹۸، شماره ۳۰.

### ب) منابع انگلیسی

#### Articles

8. Boros, Elizabeth, "Virtual Shareholder Meetings: Who decides how companies make decisions." *Melbourne University Law Review*, Vol. 28, 2004.

9. Boros, Elizabeth, "Virtual Shareholder Meeting", *Duke Law & Technology Review*, No. 8, 2004.
10. Fairfax, Lisa M., "Virtual Shareholder Meetings Reconsidered", *Seton Hall Law Review*, Vol. 40, 2010.
11. Fontenot, Lisa A., "Public Company Virtual-Only Annual Meetings", *The Business Lawyer*, Vol. 73, Winter 2017-2018.
12. Natale, Jessica M, "Exploring virtual legal presence: the present and the promise", *Journal of High Technology Law*, Vol. 1, No.1, 2002.
13. Olson, John F., and Harvey L. Pitt., "Securities in the Electronic Age: A Practical Guide to the Law and Regulation". *West Legal works*, 1998.
14. Pemmelaar, Wanne M., "Towards a Virtual General Meeting: I Accept or I Decline.", *Utrecht Law Review* 4, 2008.

#### Websites

15. <https://www.cnmv.es/portal/verDoc.axd?t=%7b410f574a-4778-462f-8785-45a6abb8213a%7d>.
16. <https://www.eqs.com/ir-blog/virtual-annual-general-meetings-update/>.
17. <https://www.frc.org.uk/getattachment/51dec8c7-7820-402b-b3a1-222db7220157/AGM-QA-Final-Version-Apr-2020.pdf>.
18. <https://www.amf-france.org/en/news-publications/news-releases/amf-news-releases/covid-19-amf-informs-shareholders-and-listed-companies-exceptional-measures-taken-organisation>.
19. <https://www.legifrance.gouv.fr/affichTexte.do?cidTexte=JORFTEXT000041755899&dateTexte=&categorieLien=id>.
20. [https://www.amf-france.org/en/news-publications/news-releases/amf-news-releases/covid-19-amf-informs-shareholders-and-listed-companies-exceptional-measures-taken-organisation#retour\\_2](https://www.amf-france.org/en/news-publications/news-releases/amf-news-releases/covid-19-amf-informs-shareholders-and-listed-companies-exceptional-measures-taken-organisation#retour_2).
21. <https://www.gtlaw.com/en-gb/insights/2020/3/increased-flexibility-in-italy-for-shareholder-meeting-attendance-due-to-covid-19>.
22. <https://www.gov.uk/government/publications/full-guidance-on-staying-at-home-and-away-from-others/full-guidance-on-staying-at-home-and-away-from-others>  
<https://www.cov.com/>.
24. [/media/files/corporate/publications/2020/04/covington-alert-covid19-corporate-update-uk-public-company-agms.pdf](https://media/files/corporate/publications/2020/04/covington-alert-covid19-corporate-update-uk-public-company-agms.pdf).
25. <https://www.frc.org.uk/getattachment/51dec8c7-7820-402b-b3a1-222db7220157/AGM-QA-Final-Version-Apr-2020.pdf>.

26. <https://www.sec.gov/ocr/staff-guidance-conducting-annual-meetings-light-covid-19-concerns>.
27. <https://governor.delaware.gov/wp-content/uploads/sites/24/2020/04/Tenth-Modification-to-State-of-Emergency-04062020.pdf>).
28. <https://www.prnewswire.com/news-releases/criteo-announces-closed-annual-general-meeting-of-shareholders-301067727.html>.
29. <https://www.faurecia.com/en/investors/shareholders/shareholders-meeting>.
30. <https://scholarship.shu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1071&context=shlr>
31. [https://www.researchgate.net/publication/26569446\\_Towards\\_a\\_Virtual\\_General\\_Meeting\\_'I\\_accept'\\_or\\_'I\\_decline'](https://www.researchgate.net/publication/26569446_Towards_a_Virtual_General_Meeting_'I_accept'_or_'I_decline').
32. <https://www.acc.com/resource-library/top-ten-things-remember-when-considering-virtual-shareholder-meetings#>.
33. <https://corpgov.law.harvard.edu/2017/11/17/a-practical-guide-to-virtual-only-shareholder-meetings/>.
34. <https://www.ivis.co.uk/media/13561/Virtual-Only-AGMs-IA-position-statement-December-2017.pdf>.
35. <https://www.jdsupra.com/legalnews/covid-19-the-impact-on-uk-annual-92358/>.
36. <https://www.gibsondunn.com/wp-content/uploads/2018/01/Fontenot-Public-Company-Virtual-Only-Annual-Meetings-ABA-Journal-Jan-2018.pdf>.
37. [https://www.dfs.ny.gov/system/files/documents/2020/03/ea20200312\\_covid19\\_relief\\_order.pdf](https://www.dfs.ny.gov/system/files/documents/2020/03/ea20200312_covid19_relief_order.pdf).
38. <https://www.gica.ir/portal/index?77>
39. <https://www.codal.ir/ReportList.aspx?search>.
40. <https://tejaratnews.com>.

#### Laws

41. Delaware General Corporation Law.
42. California Corporations Code (1947).
43. Maryland Code Corporations and Associations (2010).

